

УДК 94 (477)073+37.07

Володимир Милько,
*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України (м. Київ, Україна),
mylko_v@ukr.net*

**РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ПОВІТОВИХ ЗЕМСТВ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX — ПОЧАТОК XX СТ.)**

Проаналізовано особливості освітньої діяльності повітових земств України в другій половині XIX — на початку XX ст. Основну увагу акцентовано на регіональних відмінностях. Доведено, що у вказаний період для всіх губерній були характерні: нерівномірний розвиток мережі початкових навчальних закладів, наявність серйозних коливань у обсягах освітніх бюджетів та розмірах заробітної плати вчителів. Причинами розбіжностей стала фінансова самостійність повітових земств та недостатня зацікавленість міністерства в їх підтримці. Вирішити цю проблему могло запровадження загальної початкової освіти, однак реалізації відповідних планів перешкодили дефіцит коштів, політична кон'юнктура та початок Першої світової війни. Виокремлено групи “багатих” та “бідних” земств. Підкреслено більш прискорений і рівномірний розвиток мережі земських шкіл на Лівобережжі, наявність контрасту на Півдні України й Слобожанщині. Виділено характерні риси освітньої діяльності окремих земств, наприклад Борзнянського повіту у Чернігівській губернії, Бердянського повіту у Таврійській та ін.

Ключові слова: *земство, початкова освіта, самоврядування, навчальний заклад, субсидія.*

Volodymyr Mylko,
*Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of the History of Ukraine XIX — early XX century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine),
mylko_v@ukr.net*

**REGIONAL SPECIFICITY OF EDUCATIONAL ACTIVITY
OF UKRAINIAN COUNTY ZEMSTVOS
(THE SECOND HALF OF XIX — THE BEGINNING OF XX CENT.)**

It has been analyzed the peculiarities of educational activity of Ukrainian county zemstvos in the second half of XIX — the beginning of XX century. The main attention

has been paid to regional differences. It has been proved that for a specified period for all provinces was typical uneven development of the network of primary schools, the presence of serious fluctuations in the volume of educational budgets and the amount of teachers' salary. The reasons for the discrepancy were the financial autonomy of county zemstvos and the lack of interest of the ministry in their support. The solution to this problem could be the introduction of universal primary education. The implementation of plans for this was hampered by the lack of funds and the political situation. The groups of "rich" and "poor" zemstvos have been singled out. The accelerated and equal development of the zemstvo schools' network on the Left Bank has been emphasized, the presence of contrast in the South of Ukraine and Slobozhanshchyna. Characteristic features of educational activity of individual zemstvos, for example Borznianskyi county in Chernihiv province and Berdyansk county in Tavriyska province have been highlighted.

Key words: *zemstvo, primary education, self-governance, educational institution, subsidy.*

Одним із важливих факторів успішного соціально-економічного розвитку держави є рівень освіченості її населення, який багато в чому визначає ступінь громадянської свідомості і конкурентоспроможності на глобальному рівні. Цей показник мав особливо вагоме значення в епоху формування модерного суспільства, коли запит на професійні кваліфіковані кадри перевищував їх наявність і темпи підготовки. В українському контексті, в другій половині XIX — на початку XX ст., одним із стримуючих чинників господарського розвитку була відсутність всеохопної та доступної системи освіти. Серйозним кроком на шляху до кардинальної зміни цієї ситуації стала реформа місцевого самоврядування в Російській імперії. Враховуючи актуальність вказаних проблем для сучасного розвитку України, зокрема з точки зору проведення реформи децентралізації та успішної реалізації концепції “нової української школи”, заявлена для дослідження проблема має наукову та суспільну вагомість.

Основну джерельну базу сформували журнали і постанови повітових земських зборів, звіти, доповіді та кошториси управ. Цей корпус є надзвичайно об’ємним і репрезентативним, включає сотні томів. У поєднанні із аналізом наявної історіографії різних періодів його опрацювання дозволило суттєво доповнити загальну картину та конкретизувати регіональні відмінності освітньої діяльності повітових земств України, у першу чергу Лівобережжя, Слобожанщини та Півдня. Правобережжя представлено лише періодом із 1904 р., зважаючи на хронологію існування органів місцевого самоврядування в цьому регіоні. Вибір повітових земств обумовлений тим, що саме їм належала домінуюча роль у розвитку системи початкової освіти (створення та утримання власних шкіл, виплата жалування вчителям). Натомість губернські управи

опікувалися переважно професійною підготовкою педагогів (семінарії, курси, з'їзди). Лише подекуди фіксувалося стабільне виділення ними коштів на розвиток шкільної справи у повітах.

Перші роки існування земств відзначені повсюдно низькою активністю їх освітньої діяльності та мінімальними бюджетами¹. У 1868 р. по всій Російській імперії лише третина з них виділила хоча б якісь кошти на цю справу. Серед українських це були п'ять у Чернігівській губернії, чотири у Катеринославській, по три у Полтавській і Харківській². До кінця цього десятиліття обсяги щорічних асигнувань зазвичай вимірювалися лише 1–2 тис. руб., більшість із них витрачалася на церковно-парафіяльні чи міністерські навчальні заклади. Фактично лише з початку 1870-х рр., а подекуди і пізніше, повітові земства почали більш-менш системно опікуватися освітою, витрачаючи на ці потреби по декілька тисяч рублів: створювали власні школи, розробляли уніфіковані механізми виплат вчителям, закупляли інвентар для організації навчально-виховного процесу тощо. З цього періоду можна виокремити певні репрезентативні регіональні відмінності, на які вже тоді почали першими звертати увагу тогочасні дослідники і публіцисти. Структуруючи повітові земства за різними принципами: географічними, фінансовими чи етнічними, деякі з авторів констатували наявність власної специфіки на українському Лівобережжі. Як відомо, саме територія Чернігівської та Полтавської губерній формувала основу Гетьманщини наприкінці XVII — у XVIII ст. Тож навіть через 100 років представники колишніх козацько-старшинських родів виділялися у складі тутешнього управлінського апарату, дворянських зібрань і заможного міщанства.

На домінування “нашадків гетьманів та кошових отаманів” серед гласних Зонотоніського повітового земства (Полтавська губ.) в середині 1870-х рр. вказував Д. Мордовцев. Тут він бачив “переважно українців «чистої крові», *pur sang...*”, які, за його словами, постійно під час засідань висловлювали управи своє невдоволення, часто не схвалювали її рішення та дискутували між собою. Для російського публіциста така поведінка здавалася дивною, особливо на фоні пасивності земських гласних інших губерній імперії, зокрема північно-східних. Якщо ж поглянути детально навіть на наведені самим Д. Мордовцем факти, то стає очевидним, що

---

¹ Досить детально це питання розглянули І. Коляда та Т. Ковальчук, див. їх статтю “Участь повітових органів земського самоврядування в розвитку початкової освіти України (друга половина 1860-х рр.)” у збірнику “Проблеми історії України XIX — початку XX ст.” (Вип. 27 (2017), 206–216).

² Чернігівська губ. — Мглинське, Стародубське, Новгород-Сіверське, Чернігівське, Суразьке повітові земства; Катеринославська — Новомосковське, Верхньодніпровське, Катеринославське, Слов'яносербське; Полтавська — Костянтиноградське, Пирятинське, Переяславське; Харківська — Зміївське, Ізюмське, Старобільське.

дискусії викликали необґрунтовані фінансові витрати, відсутність детальних звітів ревізійних комісій тощо³. Домінування українців (“січовиків”, “запорозжів”, “козаків”) у складі гласних було очевидним й у Пирятинському, Зіньківському та Прилуцькому повітах. Земство останнього нібито “працює тихо, скромно і якимось мініатюрно”, перебуває у “дитячому стані”, не має власної друкарні⁴. На наш погляд, така оцінка Д. Мордовцева не є об’єктивною, враховуючи функціонування у повіті аж 64 народних училищ — це було більше, ніж у будь-якому іншому регіоні Російської імперії. Велику роль у розвитку земської освіти на Лівобережжі відігравали щедрі пожертви (фінансів і нерухомості) відомих українських родів — Скоропадських, Маркевичів, Галаганів, Тарновських, Терещенків, Ханенків та ін. Варто говорити про яскраво виражений зв’язок між українськими козацько-старшинськими родами та масштабами меценатства в регіоні, який не вирізнявся високим економічним потенціалом на зразок промислового Донбасу чи торгового Півдня.

Порівняльний аналіз фінансових витрат земств України на освіту засвідчує, що впродовж перших двох десятиліть існування цих органів місцевого самоврядування беззаперечно лідерство належало Полтавській губернії. На початку 1880-х рр. щорічний розмір відповідного бюджету у цьому регіоні складав майже 300 тис. руб. По всій Російській імперії більшу суму виділили лише земства В’ятської та Пермської губерній. Такі високі показники забезпечили й домінування Полтавщини по кількості народних училищ аж до початку ХХ ст.⁵ У цьому випадку варто говорити не лише про активність повітових земств, а й губернського, яке забезпечувало до 40% усіх витрат.

Освітня діяльність слобожанських повітових земств мала різний характер. У соціально-етнічному відношенні склад більшості тутешніх діячів не був, порівняно із Лівобережжям, настільки пов’язаний із козацько-старшинськими родами, однак домінував переважно український елемент. Випадки благодійних пожертв на користь потреб народної освіти мали місце з боку представників таких родів як Харитоненки, Алчевські та Квітки. Втім, упродовж першого десятиліття свого існування місцеві земства не вирізнялися високою активністю у освітньому напрямку. Нарікання сучасників викликало зволікання земської управи Ізюмського повіту, яка на початку 1870-х рр. лише проводила підготовчу роботу, а у Харківському — із 40 шкіл тільки одна повністю утриму-

---

³ Мордовцев Д.Л. *Десятилетие русского земства. 1864–1875*. СПб., 1877, 66–71, 329–330.

⁴ Там же, 72–74.

⁵ К. Начальная земская школа в Полтавской губернии. *Народная школа*, 1 (1883), 53.

валася земством⁶. Особливо вражала місцева антисанітарія в окремих приміщеннях та низький рівень оплати праці вчителів.

Однією із причин описаної ситуації було поширення усталеної практики утримання будівель закладів освіти (ремонт, опалення і т. д.) коштом сільських громад та їх участь у виплаті жалування педагогам. Насправді ж волосні правління були незацікавлені або нездатні виконувати ці функції, тому десятиліттями не вирішувалися навіть дріб'язкові проблеми. Харківська повітова управа звернула на це увагу лише в 1901 р., коли волосне правління села Вертіївка відмовилося компенсувати мізерні 77,3 руб., витрачені земством на вікна і піч тутешньої школи. Тому в регіоні, де розмір училищного фонду становив лише (порівняно з іншими) 17,95 тис. руб., навіть за незначні матеріальні пожертви висловлювалися “щирі подяки”⁷. До всього варто додати й постійне зростання недоїмок по земських платежах. У Куп'янському повіті у 1900 р. місцеві громади заборгували 10,8 тис. руб. повітових зборів та 7,4 тис. руб. губернських. Тому плани на активну участь сільського населення у розвитку освіти були невиправданими. Серед відносно малопоширених наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. подібних прикладів у інших регіонах України можна згадати Прилуцький повіт Полтавської губ. Тут виплата жалування вчителям і витрати на навчальний інвентар було порівну поділено між земством та сільськими громадами.

Статистичні дані демонструють (див. нижче), що більшість слобожанських земств належали до категорії бідних і не могли забезпечити належний рівень медицини, освіти чи загалом добробуту сільського населення. Мова йде, перш за все, про ті місцевості, що, як не дивно, були наближені до губернського центру — Харкова. Це відносно невеликі за площею та населенням Валківський, Охтирський та Богодухівський повіти. Досить точно та, разом із тим, далеко не у позитивному ключі описав соціально-економічний розвиток Охтирського повіту відомий етнограф М. Сумцов за результатами експедиції 1901 р. “...Мимоволі виникає жаль про бідність земських коштів, жаль тим більш глибокий, що земство, при всіх його прорахунках, може бути вагомим фактором народного розвитку. З боку земства може йти ініціатива, якої немає у самих селлах, багатих лише мужиками. З боку земства, при усій його очевидній бідності, може йти деяка матеріальна допомога у наполегливо необхідній справі покращення економічного добробуту” — констатував

---

⁶ Л. Народное образование в Изюмском уезде Харьковской губернии (из письма редактору). *Народная школа*, 8 (1873), 31; Мордовцев Д.Л. Указ. соч., 155.

⁷ Доклады Харьковской уездной земской управы очередному уездному земскому собранию 1901 года. Харьков, 1901, 101–102, 169.

вчений⁸. Дійсно відповідні зусилля докладалися, але, порівняно з іншими регіонами, їх виявлялося недостатньо. Обсяг коштів, які витрачалися на освіту поступово зростав: із 23 тис. руб. у 1898 р. до 39 тис. руб. у 1902 р. Тим не менш, Охтирський повіт за кількістю земських шкіл та ступенем охоплення населення освітою займав останні місця в Україні (за винятком степових зон Криму).

Не набагато кращою ситуація була в Куп'янському повіті. Його вищі показники за обсягами фінансування та мережею навчальних закладів зумовлені лише значно більшою територією, порівняно із Охтирським. У 1897 р. земські збори Куп'янського повіту відповіли відмовою на звернення місцевої училищної ради про виділення щорічно по 60 руб. на закупівлю педагогічних журналів для вчителів. При цьому тут все ще зберігалася зникаюча практика закупівлі книг та посібників для церковнопарафіяльних шкіл⁹. Подібні неконтрольовані витрати були виправдані лише для заможних земств Бердянського чи Дніпровського повітів, однак аж ніяк не Харківського. Кожне із них на початку ХХ ст. асигнувало на цю статтю понад 5 тис. руб.

Серед конкретних практичних рішень, які з різних сторін характеризують освітню діяльність земства Куп'янського повіту варто виділити наступні: 1) підвищення із 1899 р. зарплат вчителям — до 300 руб. для тих, хто закінчив вчительську семінарію або інститут і до 250 руб. для всіх інших із підготовкою нижчого рівня¹⁰; 2) незгода із планами губернських земських зборів по запровадженню загального навчання, з огляду на їх “нездійсненність” та “неможливість” розбудови мережі шкіл (необхідно було відкрити не менше 95 нових закладів) і неготовність сільських громад здійснювати додаткові витрати; 3) асигнування у 1900 р. 14,71 тис. руб. безповоротної допомоги та 12,18 тис. руб. безвідсоткової позики на побудову нових шкіл, що стало можливим лише після виділення губернським земством на ці потреби 50 тис. руб. На 1901 р. тутешній освітній бюджет складав лише 33,3 тис. руб. або 23% від усіх витрат, із яких на утримання 62 початкових шкіл та 2-класного училища йшло $\approx 23,8$ тис., ремісничого училища та майстерні при ньому — $\approx 5,3$ тис., на просвітницькі заходи — 1,6 тис., на жіночу прогімназію —

---

⁸ Сумцов Н.Ф. *Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии)*. Харьков, 1902, 31–32.

⁹ *Журналы Купянского очередного уездного земского собрания 19, 20, 21 и 22 сентября 1897 г.* Купянск, 1898, 6, 9–10, 105–106.

¹⁰ До цього стандартний оклад становив 200 руб. із доплатою 40 руб. за більш, ніж 10-річний стаж. Для порівняння, річний оклад голови управи становив 2000 руб., членів — 1000 руб.

1,4 тис., на побудову і ремонт шкільних будівель — 0,5 тис. руб. та ін.¹¹ Для порівняння, витрати на медицину склали 48,7 тис. руб., утримання коней на станційних пунктах потребувало 17 тис. руб., земського правління — 11,6 тис. руб. тощо.

Цифри, представлені у численних звітах та доповідях, вкотре підтверджують загальну думку про обмежені фінансові можливості не лише цієї управи, а й переважної більшості інших повітів Харківської губернії. Наприклад, витрати на освіту земства Лебединського повіту хоч і зростали, але дуже повільно в абсолютних цифрах. У 1869 р. вони склали 1,2 тис. руб., 1876 р. — 3,7 тис., 1879 р. — 9,6 тис. руб. Різкий стрибок відбувся на рубежі XIX–XX ст., коли губернське земство та профільне міністерство включилися у процес поступової реалізації планів щодо запровадження загального навчання. Тож за період 1897–1902 рр. тутешні асигнування на освіту зросли із 19 тис. руб. до 43,5 тис. руб.¹² Приблизно такими ж вони були у сусідньому Сумському повіті: у 1896 р. — ≈18 тис. руб., у 1901 р. — 35,6 тис. руб. Однак джерелом надходження половини цих коштів була сільська громада, а також частково губернське земство. У 1904 р. із загального бюджету 47,31 тис. руб. вони, разом із пожертвами від приватних осіб, забезпечували 24,35 тис. руб. або ≈51,5%¹³.

Якщо у 1870–1890-х рр. Лівобережжя вирізнялося здебільшого рівномірним розвитком мережі земських навчальних закладів та стабільним фінансуванням (у тому числі й за рахунок пожертв), а Слобожанщина — більш обмеженими фінансовими можливостями, нижчими зарплатами вчителів і гіршим станом шкіл, то у південних регіонах спостерігалася яскраво виражена контрастність. У Херсонській, Таврійській та Катеринославській губерніях були як найзаможніші повітові управи у всій Російській імперії, так і одні з найбідніших. Специфіку роботи місцевих органів самоврядування багато в чому визначали поліетнічність та різнорівневий економічний розвиток. Наприклад, слабкий розвиток інфра-

---

¹¹ Журнали Купянского очередного уездного земского собрания 5, 6, 7, 8 и 9 октября 1898 г. Купянск, 1899, 22; Журналы ... 6, 7, 8 и 9 октября 1899 г. Купянск, 1900, 21–22; Журналы ... 16, 17, 18 и 19-го сентября 1900 г. Купянск, 1901, 136–137, 180–186.

¹² Отчет Лебединской уездной земской управы земскому собранию за 1869 год. Харьков, 1870, 14; Денежный отчет Лебединской уездной земской управы за 1876 год. Харьков, 1877, 20; Денежный отчет ... за 1879 год. Харьков, 1880, 16–19; Денежный отчет ... за 1897 год. Лебедин, 1898, 18–19; Денежный отчет ... за 1902 год. Лебедин, 1903, 52–53.

¹³ Приложения к журналам Сумского очередного земского собрания 19, 20, 21, 22 и 23 сентября 1895 года. Сумы, 1896, 162–165; Журналы заседаний Сумского очередного земского собрания 2–6 октября 1901 года, с приложениями. Сумы, 1902, 178–179; Журналы очередного Сумского уездного земского собрания 9, 10, 11 и 12 сентября 1903 года, с приложениями. Сумы, 1904, 311.

структури та невисокі демографічні показники зумовили уповільнене формування мережі земських шкіл у степовому Криму, а наявність фінансових ресурсів у портових та фінансових центрах сприяли більшим витратам на освіту і утримання педагогічних кадрів. У цьому відношенні негативним винятком було найбільше місто — Одеса. Місцеве повітове земство у середині 1870-х рр. виділяло на освіту лише 3 тис. руб., у той час як на гральні карти — понад 30 тис. руб. Такі мізерні асигнування суттєво гальмували процес формування мережі земських шкіл.

Наявні статистичні дані про їх кількість у 1877–1898 рр. дозволяють зробити кілька узагальнюючих спостережень щодо усіх українських губерній. У 1877 р. беззаперечне лідерство належало Бердянському повіту — тут функціонувало 83 заклади освіти цього типу. Для порівняння, у згадуваному Одеському — лише 21 школа, Херсонському — 28, Маріупольському — 48. Як бачимо, наближеність до потужних портових і фінансових центрів не завжди впливала позитивно на рівень грамотності навколишнього сільського населення. У цьому відношенні приморські Херсонська і Катеринославська губернії вирізняються наявністю контрастних регіонів. У 1877 р., крім згаданого Одеського повіту, невелика кількість земських шкіл була в Слов'яносербському та Олександрійському (лише по 19). В окремих місцевостях спостерігалася чітка залежність від економічного розвитку адміністративно-територіального центру. Високі показники демонстрували такі повіти як Єлисаветградський (53) — він загалом домінував у Херсонській губернії, Костянтинogradський (41 школа) і Кременчуцький (36) — лідери у Полтавській, а також губернські Харківський (37) та Катеринославський (35). Серед інших доцільно виділити Олександрівський (39 земських шкіл), Дніпровський (34), Ізюмський (39), Куп'янський (37), Ананьївський (33), Вовчанський (33), Бахмутський (31), Глухівський (30). Найгіршою була ситуація в Криму. Відомо, що у Сімферопольському та Перекопському повітах працювало лише по чотири школи, про інші (Євпаторійський, Ялтинський та Феодосійський) точна інформація взагалі відсутня. Щоправда, в даному випадку варто враховувати наявність татарських шкіл — мектебів і медресе. Низькі показники демонстрували й два віддалені від центру Чернігівської губернії Суразький (5 шкіл) і Мглинський (7) повіти¹⁴.

Зважаючи на виняткові кількісні показники більш детального огляду потребує освітня діяльність земств окремих повітів, наприклад Борзнянського у Чернігівській губернії та Бердянського у Таврійській. Перший на початку 1870-х рр. був серед лідерів у всій Російській імперії

---

¹⁴ Веселовский Б. *История земства за сорок лет: в 4 т.* Т. 1. СПб., 1909, 715–719.

за обсягами витрат на утримання навчальних закладів, а другий — одноосібним лідером за кількістю народних шкіл наприкінці XIX ст.

Секрет успіху земства Борзнянського повіту детально розкрито на шпальтах газети “Народна школа”. Зокрема, вже у 1870 р. місцева управа прийняла рішення про формування щорічного бюджету у розмірі 15 тис. руб. Із цієї суми 7 тис. виділялося на поточні потреби (утримання існуючих шкіл, прогімназії, бібліотеки та декількох стипендіатів у Чернігівській вчительській семінарії), а інші 8 тис. формували недоторканий капітал. Він зберігався у цінних паперах і його планувалося накопичувати до того часу, поки отримуваних відсотків від основної суми не вистачить для утримання по одній школі в кожному селі¹⁵. Таким чином, щороку земський шкільний фонд поповнювався на 8 тис. руб., які приносили по 400 руб. відсотків. Вже у 1877 р. в Борзнянському повіті функціонувало 20 шкіл, тобто з 1871 р. відкрилося 5 нових закладів освіти. Утім, навіть такий підхід поступово вичерпував себе, адже “якщо взяти до уваги, що упродовж чотирьох років існування шкіл в завідуванні земств ціни на найм вчителів і на утримання шкіл у деяких селах майже подвоїлися, і що витрати на деякі школи вже в минулому році [1872 р. — *М.В.*] перевищили 400 рублів, то ймовірно, що визначеного земством шкільного фонду скоро буде недостатньо”¹⁶. Тим не менш, асигнування у розмірі 15 тис. руб. на той час дозволяють зараховувати тутешнє земство до лідируючих в Російській імперії. Доцільно підкреслити, що за даними перепису 1897 р. Борзнянський повіт займав 9-те місце (із 15-ти) в Чернігівській губернії за чисельністю населення та 12-те — за площею¹⁷. Відтак варто констатувати, що ефективність освітньої діяльності базувалася не на заможності і чисельності місцевого селянства, а на далекоглядному баченні місцевих земських діячів майбутнього розвитку мережі навчальних закладів.

Характерний приклад мав місце у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії. У 1876 р. тутешня земська управа витратила на освіту аж 19 тис. руб. Цікаво, що наповнення цього бюджету стало можливим у результаті запровадження безпрецедентного “податку на школи” з селянських земель. Після обурення тогочасної регіональної преси (зокрема, “Новоросійського телеграфу”), яка доводила незаконність

---

¹⁵ *Народная школа*, 3 (1872), 1–3.

¹⁶ Там же, 12 (1873), 37–38.

¹⁷ *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* Т. XLVIII. Черниговская губерния. СПб., 1905, 1.

такого рішення, нововведення було скасовано і вже через декілька років розмір освітнього бюджету скоротився майже наполовину¹⁸.

На відміну від описаних прикладів із Борзнянським та Верхньодніпровським повітами успішність діяльності Бердянського земства Таврійської губернії базувалася на торгово-промисловому потенціалі регіону. У 1881 р. відомий педагог і діяч народної освіти М. Корф наступним чином характеризував тутешню ситуацію: “Сорок років тому не існувало Бердянського повіту... В даний час у місті, яке виникло на природному торговому шляху, вже більше двадцяти тисяч жителів; крім того у повіті є село Токмак, яке має більше десяти тисяч жителів, є село Берестове, в якому більше восьми тисяч жителів, село Андріївка з майже такою ж кількістю жителів, село Петропавлівка з шістьма тисячами жителів, село Попівка із населенням у п’ять тисяч душ обох статей, є у Бердянському повіті ще декілька досить великих сіл; і земство цього повіту, складаючись майже винятково із селян, утримує 92 училища і 7 народних школам видає субсидію; додамо до цього 63 німецькі школи в 63 німецьких колоніях повіту, і вийде поважне число у 162 правильно організованих народних училищ в одному повіті, який по розмірах... і населенню... не переважає інші повіти нашого багатоземельного півдня”¹⁹. М. Корф, який був земським гласним Олександрівського повіту на Катеринославщині, очолював тутешню училищну раду та займався розробкою теоретичних засад народної освіти і їх практичним втіленням, крім демографічного фактору акцентує увагу й на більшому, порівняно з іншими регіонами, розмірі податку з десятини землі, системі розподілу зібраних коштів та навіть структурі аграрної власності. Все це дозволяло постійно збільшувати освітній бюджет. Перші практичні кроки включали перехід у 1869 р. всіх шкіл Бердянського повіту на земське утримання, встановлення зарплати педагогам у розмірі 300 руб. і поступове запровадження матеріального стимулювання за “успіхи і старанність” (із 1880-х рр. й за вислугу років), періодичне проведення на початку 1870-х рр. вчительських з’їздів для вирішення головних організаційних питань, розробку інструкції для регулювання навчально-виховного процесу (за участі самого М. Корфа), відкриття у 1875 р. в Преславлі вчительської семінарії та ін.²⁰ Як результат, наприкінці 1880-х рр. більшість тутешніх шкіл цілком відповідала санітарно-гігієнічним нормам,

---

¹⁸ Абаза А. Народное образование в Верхнеднепровском уезде, Екатеринославской губернии. *Народная школа*, 3 (1877), 33; Там же, 2 (1878), 59; Там же, 1 (1885), 82–83.

¹⁹ Корф Н.А. Наши педагогические вопросы. *Вестник Европы*, т. 5, кн. 10 (1881), 785.

²⁰ Там же, 786, 794–796.

земство витратило на освіту понад 65 тис. руб., а кількість учнів склала майже 8 тис. осіб²¹.

До кінця XIX ст. мережа початкових навчальних закладів значно розширилася, хоча загальні тенденції практично не змінилися. У 1898 р. лідерство за їх кількістю належало “портових” повітам — Бердянському (151), Херсонському (123), Мелітопольському (112) та Маріупольському (85). Високі показники мали регіони центром яких були розвинуті торгово-промислові міста — Єлисаветградський (81), Костянтиноградський (80), Хорольський (79), Олександрівський (73), Вовчанський (73), Старобільський (70), Лохвицький (68), Дніпровський (66), Пирятинський (66), Олександрійський (65), Катеринославський (61), Бахмутський (60). Найменше шкіл традиційно функціонувало у степових повітах Криму: у Євпаторійському — 10, Перекопському — 11, Ялтинському — 13, Сімферопольському — 20, Феодосійському — 28. До цієї групи доцільно додати і два найвіддаленіші від губернського центру повіти у Чернігівській губернії — Суразький (26) і Мглинський (29), а також вже згадувані наближені до Харкова — Валківський (24), Охтирський (25) і Богодухівський (29)²². Унікальна ситуація (в негативному значенні) була в Аккерманському повіті (суч. Одеська обл.) Бессарабської губернії, де, як і у ще чотирьох повітах цього регіону, станом на кінець XIX ст. не існувало жодної земської школи. Домінування ж по їх загальній кількості незмінно зберігали лівобережні губернії. Наприкінці XIX ст. у Полтавській налічувалося 809 навчальних закладів, Чернігівській — 611²³. Ці регіони, хоч і мали більшу кількість повітів, однак вирізнялися рівномірним розташуванням земських закладів освіти, на відміну від, наприклад, Таврійської чи Херсонської.

Крім фактору наявності потужного торгово-промислового центру, у даному випадку звісно варто враховувати й загальну чисельність і густоту населення, обсяги витрат на освіту та ступінь зацікавленості у її розвитку. Доповіді і звіти повітових органів земського самоврядування засвідчують, що з кінця XIX ст. майже повсюдною стала проблема переповненості початкових шкіл. Необхідне розширення мережі навчальних закладів суттєво уповільнювалося дефіцитом коштів. У згадуваних Валківському, Сімферопольському, Перекопському та Феодосійському повітах відсоток витрат земств на освіту в 1890 р. складав 3–9% від усього бюджету.

---

²¹ Абрамов Я.В. Хроника народного образования. *Русская школа*, 8 (1890), 198.

²² При цьому за 1877–1898 рр. Суразький та Сімферопольський повіти — лідери у Російській імперії за показниками темпів зростання кількості земських шкіл — у 5,2 та 5 разів відповідно. Однак, абсолютні цифри були одні із найменших в українських губерніях.

²³ Веселовский Б. *Указ. соч.*, 715–719.

Показники у понад 25% були характерні для Бердянського, Маріупольського, Роменського, Глухівського, Сосницького, Єлисаветградського, Вовчанського, Сумського повітів. Утім, незважаючи на різний відсоток, загальна тенденція демонструвала ріст витрат на освіту у всіх без винятку повітах. До 1901 р. не залишилося жодного регіону, де б відповідні асигнування складала менше 10% від усього бюджету. Земство Бердянського повіту досягло безпрецедентних на той час 39,3%, загалом же межу в 25% було перейдено ще у 20 повітах. В абсолютних цифрах у 1903 р. лідирувала Полтавська і Харківська губернії, у кожній з яких на освіту виділялося понад 900 тис. руб. Далі йшли Катеринославська та Херсонська (по ≤ 730 тис. руб.), найменше асигнували повітові органи самоврядування Таврійської і Чернігівської губерній — ≈ 645 та ≈ 680 тис. руб. відповідно. Втім остання із названих та Полтавська незмінно займали перші місця по кількості земських шкіл²⁴.

Відсутність до 1904 р. земських установ у Київській, Подільській та Волинській губерніях зумовили своєрідне консервування тутешньої мережі початкової освіти. Основним типом навчальних закладів цього рівня були церковнопарафіяльні школи. На той час їх кількість лише у Київській губернії була майже у 5,5 разів більша чисельності міністерських (1295 проти 237). Тож у перші роки існування значна частина освітнього бюджету тутешніх земств витрачалася на церковнопарафіяльні школи, а скорочення цієї статті суперечило позиції Св. Синоду та, відповідно, губернської адміністрації²⁵. Однак той шлях по створенню власної мережі навчальних закладів, який в інших регіонах довелося проходити за 10–20 років, тут потрібно було долати за декілька років. У Київській губернії за 1904–1910 рр. витрати на освіту зросли із 104 тис. руб. до 964 тис., у Подільській за 1904–1908 рр. — із 125 тис. до 625 тис. руб., у Волинській за 1905–1911 рр. — із 196 тис. до 314 тис. руб. Тим не менш, земські школи залишалися у меншості порівняно з навчальними закладами інших типів. У 1912 р. в Київській губернії їх кількість налічувала лише 203, а всього ж було 2271 початкове училище²⁶.

Профільне міністерство, яке опікувалося школами, не приділяло належної уваги розвитку навчальної інфраструктури, підвищенню матеріального добробуту педагогів чи покращенню санітарно-гігієнічного

---

²⁴ Там же, 475–476, 567–568, 720–724.

²⁵ Огієнко О.В. Земство та церква Правобережної України на початку ХХ ст.: особливості взаємовідносин у сфері освіти. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія: Збірник наукових праць, 15 (2009), 52–54.

²⁶ Лещенко М.Н., Сесак І.В. Роль земських установ Правобережної України в розвитку початкової освіти. *Український історичний журнал*, 1 (1987), 78–80.

стану закладів освіти, особливо з огляду на боротьбу із польським національним елементом. Варто додати, що у повній мірі земські органи самоврядування на Правобережжі запрацювали лише з 1911 р. Тож їм довелося одразу включитися у процес розробки сітки початкових шкіл та реалізації планів запровадження загального навчання.

П'ятиліття 1908–1912 рр., відзначене економічним підйомом у загальноімперському масштабі, позитивно вплинуло і на фінансовий стан земств. Профільне міністерство впритул наблизилося до реалізації планів по запровадженню загального навчання та різко збільшило відповідні асигнування. І хоч у 1912 р. Державна дума четвертого скликання відхилила законопроект “Про запровадження загального початкового навчання”, розроблений ще у 1907 р., відомство поступово нарощувало обсяги видачі державних субсидій початковим школам. У 1908 р. визначено додатково щорічно асигнувати 6,9 млн руб., 1909 р. — 6 млн, 1910 р. — 10 млн, 1911 р. — 7 млн, 1912 р. — 8 млн²⁷. Кошти спрямовувалися, перш за все, на відкриття нових шкіл та підвищення зарплати вчителям, що дозволяло з року в рік дуже стрімко збільшувати видаткову частину. У цей період навіть вже згадувані у категорії “бідних” повітові управи дозволяли собі витратити десятки тисяч рублів на освітні потреби. Для прикладу, фактичний освітній бюджет земства Лебединського повіту у 1908 р. дорівнював 109,1 тис. руб., у 1910 р. — 259,5 тис., 1912 р. — 340 тис.²⁸ На початку 1910-х рр. ще менш заможна управа Сумського повіту могла дозволити собі щорічно виділяти власних коштів понад 100 тис. руб. При цьому прямі дотації державної казни та допомога від сільських громад сягали додатково 20% і більше. У 1913 р. планувалося витратити 196 тис. руб., у тому числі за рахунок безпосередньо коштів повітового земства — 103 тис. руб.²⁹ Земство Прилуцького повіту Полтавської губернії на 1913/14 навчальний рік планувало отримати від профільного відомства 107,8 тис. руб., загальні ж витрати сягали понад 200 тис. руб. щороку.

Кошти від Міністерства народної освіти спрямовувалися, головним чином, на розвиток мережі початкових шкіл. Реалізація плану по запровадженню загального навчання вимагала швидких рішень та інтенсивного відкриття нових закладів освіти. Із 1910 р. і до початку Першої світової

---

²⁷ *Полное собрание законов Российской империи*. 3-е собр. Т. 28, ч. 1. СПб., 1911, 228–229; Там же. Т. 29, ч. 1. СПб., 1912, 472; Там же. Т. 30, ч. 1. СПб., 1913, 759–760; Там же. Т. 31, ч. 1. СПб., 1914, 310; Там же. Т. 32, ч. 1. СПб., 1912, 652–653.

²⁸ *Денежный отчет Лебединской уездной земской управы за 1908 год*. Лебедин, 1909, 44–55; *Денежный отчет ... за 1910 год*. Лебедин, 1911, 50–63; *Денежный отчет ... за 1912 год*. Лебедин, 1913, 34–43.

²⁹ *Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 23–28 октября 1912 года*. Сумы, 1913, 22.

війни звичною практикою стало створення однокласних училищ у найманих приміщеннях. Для прикладу, у Ніжинському повіті Чернігівської губернії лише у 1913 р. відкрилося 23 нових комплектів (тобто нових класів/наборів учнів). На 1913/14 навчальний рік від відомства було отримано понад 67 тис. руб. на утримання однокласних училищ. Тоді ж повітова управа клопотала про отримання у 1914 р. одноразової допомоги у розмірі 24 тис. руб. на побудову в 1915–1916 рр. нових цегляних приміщень та 25,3 тис. руб. в якості позики на 20 років під 3% річних. Характерно, що у випадку отримання цих майже 50 тис. руб. земство зобов'язувалося витратити лише 12,3 тис. руб. власних коштів³⁰. У Зіньківському повіті Полтавської губернії пішли далі і на 1914 р. планували отримати від казни 49,9 тис. руб. у якості позики аж на 40 років під 3% річних і ще 20,7 тис. як фінансову допомогу. Із власних зборів зобов'язувалися витратити 18,9 тис. руб.³¹

Обов'язковою умовою для отримання земствами державної допомоги на відкриття нових шкіл була розробка плану розвитку мережі навчальних закладів та плану запровадження загального навчання у повіті. Тож ті управи, які зволікали із цією формальністю не могли претендувати на додаткові фінанси і результати їхньої роботи були значно скромніші. Перш за все, мова йде, знову ж таки, про окремі регіони Кримського півострову. У 1912 р. в Перекопському повіті відкрилося лише п'ять початкових училищ, два з яких за рахунок німецьких громад, інші — після подання клопотання від місцевого населення. Всього ж на утриманні колоністів перебувало 85 шкіл із 116. Крім цього, тут функціонувала мережа кримськотатарських конфесійних навчальних закладів: 2 медресе та 36 мектебе. Фінансова участь повітового земства складала 30% від загального освітнього бюджету у регіоні: 23 тис. руб. йшло на початкові училища, 3,6 тис. руб. — на міські. Продовжували виділятися кошти і на кожну церковнопарафіяльну школу. Головним завданням із 1908 р. стала підготовка плану шкільної мережі та запровадження загального навчання. Перший варіант було представлено вже у 1909 р., однак його визнали незадовільним і три наступні роки пішли на переробку та вдосконалення проекту. Тобто це той рідкісний випадок, коли повітове земство не отримувало у 1908–1912 рр. спеціальних дотацій і позик від казни на відповідні потреби. Для порівняння, управа сусіднього Євпаторійського повіту у 1912 р. затвердила клопотання до Міністерства

---

³⁰ Журнали Нежинского уездного земского собрания очередной сессии 1913 года и чрезвычайных собраний 18 мая и 17 ноября 1913 года. Нежин, 1914, 20, 198–199, 245–246.

³¹ Постановления 49-го очередного Зеньковского уездного земского собрания 1913 года. Зеньков, 1914, 139.

народної освіти про отримання на реалізацію плану шкільного будівництва 50 тис. руб. позики і 41,1 тис. руб. субсидії. При цьому обсяг земських коштів мав складати 25,6 тис. руб.³²

Таким чином, станом на 1912 р. в усіх українських губерніях (та і загалом в Російській імперії) існував загальний механізм отримання державної фінансової допомоги та позик на освітні потреби. Головною умовою для цього була розробка плану формування єдиної мережі навчальних закладів та плану запровадження загальної початкової освіти. Це підтверджується журналами засідань повітових земських зборів у кожній українській губернії. Окремо варто означити іншу тенденцію: асигнування цільових коштів із казни на підвищення зарплат вчителям спричиняло скасування і зменшення їм виплати земських надбавок³³. Розміри шкільних фондів не скорочувалися, адже вивільнені гроші зазвичай спрямовувалися на інші освітні потреби. Основним негативним наслідком різкого зростання бюджетів стала відсутність жорсткого контролю за витратами, зокрема на будівельні і ремонтні потреби (поширювалися випадки недобросовісного виконання робіт підрядниками). Отримання повітовими земствами великих позик на різні потреби супроводжувалося наростанням загальної заборгованості та дефіциту коштів³⁴. Основними методами її зменшення була не оптимізація витрат, а отримання нових позик вже у Державному банку, губернському земстві чи від різноманітних загальноімперських акціонерних товариств.

Напередодні Першої світової війни урізноманітнювалися види витратних статей на освіту. Повітові земства вже не обмежувалися лише утриманням власних і церковнопарафіяльних шкіл, міністерських училищ, витратами на діловодство училищних рад, закупівлею навчального інвентарю чи відкриттям бібліотек і читалень, як це було в останню третину XIX ст. У постійну практику увійшла така важлива стаття як утримання земських стипендіатів при медичних, ветеринарних та політехнічних інститутах. Такі механізми дозволяли готувати висококвалі-

---

³² *Журналы и постановления Перекопского 48 очеред. уездного земского собрания созыва 1913 года и чрезвычайного собрания 25 октября 1913 г. (с приложениями)*. Перекоп, 1914, 271–280; *Постановления чрезвычайных и очередного уездных земских собраний 1913 года, и чрезвычайного Евпаторийского уездного земского собрания 22 декабря 1912 года*. Евпатория, 1914, 38–40.

³³ Закон від 7 липня 1913 р. встановлював надбавки до зарплат вчителів у розмірі 60 руб. за кожні п'ять років служби, максимум — 240 руб. на рік. Їх виплата за 5, 10 і 15 років мала здійснюватися земством (часто завдяки дотаціям із казни), а за 20 років — міністерством.

³⁴ Характерно, що заборгованість зростала навіть у Перекопському повіті, де місцеве земство не отримувало позик на розвиток шкільної мережі. У 1913 р. її загальний розмір складав 68,4 тис. руб., не враховуючи неоплачених рахунків на 11 тис. руб.

фіковані професійні кадри, які після навчання поверталися до рідного краю та працювали у системі органів місцевого самоврядування. Нерідко управи найвіддаленіших повітів могли мати стипендіата в якомусь із університетів Києва, Харкова чи Одеси, Київському політехнічному, Харківському ветеринарному чи навіть Санкт-Петербурзькому інститутах та Московському сільськогосподарському, не кажучи вже про навчальні заклади нижчого рівня — гімназії, сільськогосподарські, промислові, ветеринарні, фельдшерські школи, ремісничі училища тощо³⁵. Запроваджувалися й заохочувальні виплати за успіхи у навчанні, все частіше відкривалися земські середні навчальні заклади — гімназії та прогімназії.

Утім, із початком Першої світової війни ситуація кардинально змінилася і обсяги відповідних витрат почали зменшуватися. У жовтні 1914 р. Міністерство народної освіти прийняло рішення призупинити до 1916 р. виділення земствам коштів на будівельні роботи³⁶. Тож починаючи із 1914 р. ріст земської мережі початкових навчальних закладів у багатьох повітах зупинився. У результаті щорічне фактичне зменшення освітніх бюджетів у різних регіонах сягало 20%, проведення вчительських курсів та з'їздів скасовувалося, заплановане підвищення зарплати педагогам (частину з яких до того ж було мобілізовано) відкладалося. Натомість ріст цін та інфляція вимагали додаткових фінансів. Обсяги земських зборів зменшувалися, тож дефіцит коштів ставав очевидним по усіх напрямках роботи органів місцевого самоврядування, який ліквідували переважно за рахунок позик. У 1916 р. земські збори Ананьївського повіту, найбільшого у Херсонській губернії, уповноважили управу отримати у наступному 1917 р. від різних установ та акціонерних товариств кредитів на суму у понад 310 тис. руб. Витратна частина всього бюджету планувалася на рівні 1,1 млн. руб., із них на народну освіту — 294 тис. руб.³⁷ Більш впевнено почували себе окремі земства заможних повітів торгово-промислових регіонів. У Верхньодніпровському повіті кошторис освітніх видатків у 1914–1916 рр. тримався на рівні 335–420 тис. руб., у Одеському — на 1916 р. планувалося витратити 300 тис. руб., а в Катеринославському — вдвічі більше. В окремих приазовських

---

³⁵ При цьому вибір навіть середніх і професійних навчальних закладів не обмежувався рідною губернією. Для прикладу, у 1914 р. Прилуцьке земство Полтавської губернії утримувало стипендіатів у Бердянській гімназії Таврійської губ., Куликовському міському училищі Чернігівської губ., на Московських і Катеринославських будівельних курсах та навіть у Саратовському університеті, не кажучи вже про місцеві гімназії та заклади вищої освіти.

³⁶ *Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии*, 1 (1915), 9; Там же, 12 (1915), 9.

³⁷ *Постановления Ананьевского уездного земского собрания сессии 1916 года (с приложением докладов и отчетов управы)*. Ананьев, 1916, 3, 18–19.

регіонах та на Кримському п-ові освітня політика уряду спрямовувалася на ліквідацію німецьких шкіл, зумовлену виселенням колоністів. Лише у 1914 р. в Євпаторійському повіті було закрито 31 німецьку школу. Звільнені від “австрійських, угорських і німецьких вихідців” території планувалося заселити новим населенням та переформатувати мережу початкових училищ³⁸.

У 1916 р. Міністерство народної освіти вирішило повернутися до планів щодо запровадження загальної освіти і почало збирати інформацію про необхідні кошти на 1917 р. У таких умовах земства почали активно готувати клопотання для отримання позик та безповоротних субсидій на побудову нових шкіл. Саме так вчинили збори Олександрівського повіту Катеринославської губернії, які претендували на виділення майже 260 тис. руб. у 1917–1918 рр. Крім того, вони планували отримати додаткові кошти на реалізацію будівельних планів черги ще 1915 р. та 1916 р.³⁹ Доцільно припустити, що всі плани, які стосувалися 1917 р. і наступних років не було реалізовано.

Таким чином, упродовж перших десятиліть після реформи 1864 р. для всіх регіонів України був характерний так званий, за визначенням сучасників, земський “повітовий сепаратизм”. Серед його ознак: нерівномірний розвиток мережі початкових навчальних закладів, наявність серйозних коливань у обсягах освітніх бюджетів та розмірах заробітної плати вчителів. Причинами таких розбіжностей була фінансова самостійність повітових земств щодо регулювання відповідної діяльності (визначеної на законодавчому рівні як необов’язкової) та недостатня зацікавленість профільного міністерства в їх підтримці (на відміну від перманентного посилення адміністративно-інспекторського нагляду). Вирішити цю проблему могло запровадження загальної початкової освіти, плани реалізації якого губернські земства почали розробляти ще з кінця 1890-х рр. Істотні казенні дотації та державні позики сприяли започаткуванню їх активного втілення напередодні Першої світової війни. Однак дефіцит коштів, а потім і політична кон’юнктура (обговорення відповідного законопроекту у Державній думі) перешкодили остаточному втіленню цього наміру. Натомість наростання заборгованості, низький рівень контролю за витратами на будівельні потреби та, врешті-решт, початок світового конфлікту і подальші революційні події гальмували розвиток початкової освіти у регіонах.

---

³⁸ *Постановления заседаний чрезвычайного и очередного Евпаторийского уездного земского собрания 1915 года*. Евпатория, 1916, 173–179.

³⁹ *Журналы Александровского уездного земского собрания LI-й очередной сессии 1916 года с приложениями и журналы чрезвычайного собрания 4-го мая 1916 года*. Александровск, 1917, 48–52.

REFERENCES

1. Abaza, A. (1877). Narodnoe obrazovanie v Verhnedneprovskom uezde, Ekaterinoslavskoy gubernii *Narodnaya shkola — Folk school*, 3, 32–37. [in Russian].
2. Abramov, Ya.V. (1890). Hronika narodnogo obrazovaniya. *Russkaya shkola — Russian school*, 8, 190–201 [in Russian].
3. K. (1883). Nachalnaya zemskaya shkola v Poltavskoy gubernii. *Narodnaya shkola — Folk school*, 1, 51–59. [in Russian].
4. Korf, N.A. (1881). Nashi pedagogicheskie voprosyi. *Vestnik Evropy — Herald of Europe*, Vol. 5, 10, 784–811. [in Russian].
5. L. (1873). Narodnoe obrazovanie v Izyumskom uezde Kharkovskoy gubernii (iz pisma redaktoru) *Narodnaya shkola — Folk school*, 8, 30–32. [in Russian].
6. Leshchenko, M.N., Sesak, I.V. (1987). Rol zemskykh ustanov Pravoberezhnoi Ukrainy v rozvytku pochatkovoï osvity. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal — Ukrainian Historical Journal*, 1 (1987), 77–86. [in Ukrainian].
7. Mordovtsev, D.L. (1877). *Desyatiletie russkogo zemstva. 1864–1875*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
8. Ohiienko, O.V. (2009). Zemstvo ta tserkva Pravoberezhnoi Ukraini na pochatku XX st.: osoblyvosti vzaiemovidnosyn u sferi osvity. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia — Scientific notes of the Vinnitsa State Pedagogical University named after Mikhail Kotsiubynsky. Series: History*, 15, 51–56. [in Ukrainian].
9. Sumtsov, N.F. (1902). *Ocherki narodnogo byita (Iz etnograficheskoy ekskursii 1901 g. po Ahtyrskomu uezdu Harkovskoy gubernii)*. Kharkov. [in Russian].
10. Veselovskiy, B. (1909). *Istoriya zemstva za sorok let: v 4 t. Vol. 1*. Sankt-Peterburg. [in Russian].